

ORIENT ȘI OCCIDENT: AMBIVALENȚELE CULTURII ROMÂNE

(Planșă susținută în ținuta rituală a Lojii de Perfecție *Voința Banatului* a Riturului Scoțian Antic și Acceptat, Or. Timișoara, în ziua de 9 mai 2009. Textul este în curs de apariție într-un volum colectiv: ROMÂNIA. PLURALITATE ÎN UNITATE, 2010; un fragment a fost publicat sub titlul *Elitele și problema modernizării României* în *Viața Românească*, nr. 8-9, 2009, p.11-19).

Motivul unei noi lecturi a istoriilor regionale, naționale și europene poate fi și acela de a identifica și recunoaște ambivalențele culturale preexistente statalității moderne. Definirea Europei a fost și este un prilej de controverse, dar aceasta nu împiedică evaluările istorico-teoretice alternative. O gândire politică articulată în temeiul aspirațiilor de astăzi și de mâine va studia realitățile social-culturale ale trecutului în beneficiul unui proiect pentru viitor, va promova comprehensiunea istoriei în acord cu noua paradigmă din științele sociale și creațiile umaniste.

Experiențele istorice au o anumită relevanță pentru prezentul nostru în măsura în care istoricul e capabil să facă distincții între straturile temporale. Pedagogia socială de astăzi nu coincide cu aceea a secolelor al XIX-lea și al XX-lea. Prin urmare, nici studiul istoriei nu va urma canoanele acelor timpuri. Înnoirea discursului pare esențială într-un moment în care limbajele social-politice sînt din ce în ce mai confuze. Legislația și programele politice propuse de Uniunea Europeană au de făcut față provocărilor lăsate moștenire de ideologia naționalităților, de culturile comunitariste și de regimurile totalitare ale secolului al XX-lea.

În acest cadru, cred că este îndreptățită o reevaluare a particularităților României, respectiv, a identității ei cultural-politice. Construcția statală românească în zona situată între Peninsula Balcanică și Europa Centrală a presupus includerea unei diversități de regiuni și amalgamarea valorilor culturale și de civilizație, motiv pentru care examinarea trecutului și redefinirea paradigmei culturale de astăzi necesită nu numai o cunoaștere a detaliilor politice, geografice și spirituale, ci și dezvoltarea impactului peste timp al setului de valori ce au format reperele individului și colectivității.

De la o asemenea constatare s-au născut întrebările: Cînd a apărut ideea de modernitate la români? Ce rol a jucat iluminismul în formarea

¹ victorneumann@hotmail.com

reperelor culturale ale societății românești? Care a fost rolul romantismului în pregătirea ideii de identitate politică la români? Cum explicăm vechile și constantele diferențe între setul de valori profesat în mediile sociale românești și setul de valori pe care se construiește societatea occidentală? În cazul românesc și central-sud-est european e vorba de o amalgamare a ideilor luminate și romantice? Care sînt principalele izvoare literare, filozofice și politice ale intelectualității române moderne? Ce înseamnă translarea tîrzie și parțială a literaturii occidentale în Europa central-sud-estică? Ce înțelegem prin conștiință critică și în ce măsură este ea prezentă în cultura română? Care este sensul noțiunilor de libertate și egalitate în discursul politic românesc? Ce model statal au adoptat elitele românești în pragul și pe parcursul tranziției spre modernitate? De unde provin ambivalențele culturii române și ce rol joacă ele în definirea identității naționale ?

Paradigma culturală iluministă și diferențele dintre Occidentul și Orientul Europei

Iluminismul este cel dintîi curent cultural cu un rol major în modernizarea Europei. Elaborarea, receptarea și profesarea marilor sale idei a fost decisivă în legislație, administrație și formarea principiilor statalității moderne începînd cu secolul al XVIII-lea. Educația, valorile civice, libertatea individuală și emanciparea socială au fost privite de gînditori drept repere fundamentale în schimbarea paradigmei culturale, în înnoirea gîndirii politice și în redirecționarea aspirațiilor umane. Uneori utopice, alteori realiste, idealurile iluministe au făcut carieră în ultimii două sute de ani, în acest sens sînd mărturie: constituționalismul; separarea puterilor în stat; drepturile omului; delimitarea atribuțiilor statului de dogmele bisericii; pluralismul opiniilor; democrația. Paradigma culturală iluministă a funcționat diferit de la o zonă a Europei la alta. În cazul englez, dominant a fost individualismul, în cazul francez, civismul, iar în acela german, suprapunerea civismului și comunitarismului. Diferențele dintre culturile menționate exprimă o parte din formele statale născute pe continentul european ca urmare a discontinuităților față de vechile regimuri politice.

Iluminismul înseamnă raționalitate, discurs anti-teologal, rezultate științifice și tehnice. În cărțile lui John Locke (*Eseu asupra intelectului omenesc* și *Scrisoare despre toleranță*) se resimt consecințele "revoluției glorioase". Faptul cultural-social și politic petrecut în Anglia a pregătit reformele înregistrate pe parcursul secolului al XVIII-lea în cele mai importante regiuni ale Europei. „Secolul luminilor” s-a aranjat diferit comparativ cu acelea precedente, ceea ce se datorează descoperirilor științifice, alfabetizării unor segmente ale populației, dezvoltării capitaliste, diversificării meseriilor și profesiilor, precum și formării clasei de mijloc, respectiv, formării noilor elite. În Anglia, emanciparea a pornit de jos în sus, ceea ce a permis așezarea ierarhiilor sociale mai repede și altfel comparativ cu Europa continentală. Tot acolo, datorită revoluției științifice, a fost

posibilă instituirea celei dintâi administrații statale moderne și pregătirea unui cod etic și cultural util lumii burgheze.

Conceptele derivând din acest bagaj cultural-ideologic au generat limbaje, discursuri și decizii ce particularizează pînă astăzi Occidentul. Legislațiile, organizarea și administrarea se bazează pe culturi diferite comparativ cu acelea din Orientul Europei. Adesea, similaritățile între cele două arealuri sînt aparente. Cu toate că începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea emițătorii și receptorii intră în dialog și observăm o tentație a asimilării aceluiași set de valori etice și juridice, timpurile modernizării rămîn diferite. S-a întîmplat ca ideile și legislațiile promovate de intelectualii Europei occidentale să fi fost greu adaptabile lumii aflate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea într-o fază de evoluție semifeudală.

Atunci cînd discutăm chestiunea statalității europene, respectiv, trecerea de la forma de guvernare absolutistă la aceea bazată pe lege, trebuie să înțelegem relația dintre societate și cultură, dintre societate și politică în producerea schimbărilor. Creația culturală engleză s-a adaptat spiritului inovator al societății. Cît privește comunitățile central-sud-est europene, ele și-au însușit fără spirit critic modelele culturale francez și german, ignorînd modelul anglo-saxon. Aspectul e important de semnalat atunci cînd discutăm tranziția românească spre modernitate, fiindcă în acest caz nici elitele profesionale și nici elitele politice nu au observat ramificațiile profunde ale unei filozofii inspirate de realitățile vieții precum era cea engleză. Ele nu au înțeles rolul pragmatic al filozofiei în construcția statului modern. E posibil ca astfel să ne explicăm superficiala atenție acordată socialului în construcția democrației, absența pluralismului intelectual în formarea gândirii politice și inexistența culturii administrative în fundarea și funcționarea instituțiilor statului.

Competițiile " timpului nou". Efortul de adaptare al Habsburgilor

Pe parcursul formării conștiinței etnonaționale și al formării statului, românii au preluat modele culturale din Franța și din Prusia, respectiv, din Germania. Francezii și germanii traduseseră fragmentar și adesea în termeni și limbaje proprii izvoarele gândirii politice și administrative engleze, motiv pentru care există diferențe remarcabile între cele trei culturi. Luînd în considerare izvoarele literare și translarea lor, invocatele diferențe se regăsesc în felul în care elitele au înțeles să construiască identitățile administrativ-statale ale Europei continentale în epoca modernă. Pe traseul de la emițător la receptor, s-a schimbat adesea sensul mesajului. Translarea și adaptarea au avut nu numai urmări așteptate, ci și perverse, fapt pe care îl înțelegem descoperind contextul geografic și istoric al existenței receptorului, genul constrîngerilor, calitatea instituțiilor formatoare din comunitatea sa, procentul cititorilor și gradul lor de instrucție. În vreme ce Vestul a înțeles că

oamenii educați sînt singura „singura bogăție”², Estul s-a mulțumit cu formarea elitelor după criterii partizane și a neglijat pedagogia necesară formării celor mulți.

Dincolo de împrumuturi și de aparente similitudini, diferențele dintre cei doi poli ai continentului trebuie recunoscute³. Competițiile *timpului nou* au fost structurate de occidentali. Intrarea popoarelor Europei continentale în competiție – implicat a românilor – s-a petrecut mai tîrziu ca în Occident și doar parțial. Trebuie să operăm o serie de nuanțări la capitolul translării ideilor occidentale în culturile regiunilor periferice ale Europei, așa cum erau acelea centrale și de sud-est la începuturile evului modern. Forma de administrație centralistă franceză se regăsește la nivelul regatului prusac al secolului al XVIII-lea, precum și în teritoriile stăpînite de Casa de Habsburg. Este vorba de un absolutism luminat. O contradicție terminologică? Casa de Habsburg recunoaște persistența tradițiilor medievale în deceniile în care în regiunile subordonate ei se promovau cele dintîi reforme cu scopul modernizării. Statul său tolera și arbitra diversitatea religiilor, acceptînd laicizarea unui segment al populației. Formarea societății civile fusese și ea importantă în acest demers.

Alături de Biserici, Habsburgii au încurajat și instituțiile laice să joace un rol în pedagogia socială. Școlile, breslele meșteșugărești și companiile comerciale, organizațiile juridice fuseseră asociate acestui proces. Statul austriac al secolului al XVIII-lea și al primei jumătăți a secolului al XIX-lea devenise unul în care religia era mai mult o chestiune de conștiință și nu una prin care se defîneau hotarele dintre grupuri. Spre deosebire de zona aflată sub stăpînirea Otomană, în Europa Centrală și Oriental-Centrală în care dominau Habsburgii, debutul modernizării are un oarecare avans comparativ cu zona stăpînită de Otomani prin aceea că identitatea colectivă nu mai era indicată doar de apartenența religioasă. Se născuse conceptul de cetățean, în sens de persoană loială față de împărat, respectiv, față de Imperiu (stat) și administrația lui. Comparativ cu secolul al XVII-lea, catolicismul celui de-al XVIII-lea a fost mai flexibil și mai tolerant, ceea ce a contribuit la ridicarea unui segment social relativ numeros de la condiția plebee la aceea civică. Centralismul Habsburgilor fusese folosit nu doar în scopuri mercantile, ci și cu intenția promovării civismului. Raportarea individuală și colectivă la împărat coagulase întrucîtva marea diversitate de comunități⁴. Sensul din

² Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în secolul luminilor*, traducere și cuvînt înainte de Irina Mavrodin, vol. I, București, 1986, p. 190.

³ Vezi Victor Neumann, *Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est*, ediția a III-a, Polirom, Iași, 2006, unde am subliniat în repetate ocazii că mediile aulice au fost *tentate* să se integreze în paradigma culturii Occidentului și că, uneori, reprezentanții ei au și reușit să se integreze. Tot acolo am arătat că marea masă needucată – aceea care dă seamă asupra ansamblului social și care contează într-o judecată de valoare – a rămas departe de orice valoare occidentală.

⁴ Victor Neumann, *Ideologie și Fantasmagorie. Perspective comparative asupra istoriei gîndirii politice în Europa Est-Centrală*, Polirom, Iași, 2001.

urmă avea să fie esențial în conservarea păcii interne a Imperiului și în dezvoltarea unei apreciable forțe în politicile externe.

Între anii 1700-1800, Habsburgii asiguraseră echilibrul politico-militar pe continent. Europa centrală și est-centrală -- zonă în care în secolul al XVIII-lea se aflau integrate și câteva regiuni locuite în majoritate de români, precum Transilvania, Partium, Sătmar, Banat, Bucovina --, s-a ghidat după modelul administrației centraliste vieneze. Cu mici excepții, comunitățile s-au lăsat atrase în jocul imperial, beneficiind la rândul lor de un proces de emancipare socială. E utilă însă o precizare spre a vedea ce anume particularizează Europa Centrală în raport cu Franța și Prusia. Principiile mercantiliste ale Vienei au generat un stat plurilingv și un civism cezaro-crăiesc care, discret, devenise piesa de referință identitară⁵. Acest fenomen era de neconceput în Franța, marcată de monocultura limbii naționale și în Prusia, dominată de monocultura religioasă protestantă.

Ceea ce se uită adesea în studiile istorice referitoare la formarea națiunii și statului german modern este că, deși a fost vorba de aceeași limbă, Austria și Prusia reprezentaseră două state cu două identități distincte, structurate în jurul a două seturi de valori religioase și social-culturale. *Sturm und Drang*-ul Prusiei a propagat ideea schimbării radicale prin regăsirea germanității într-o singură etno-națiune, într-o *Völkischekultur*, împrejurare în care *limba și poporul* au jucat rolul-cheie în definirea identității colective. Libertatea individuală din exemplul francez al revoluției devenise libertate națională în cazul prusaco-german. Tot ceea ce fusese diversitate, dialecte, tradiții locale, dobândise un caracter unitar-organicist în accepțiunea culturii prusace. În întâmpinarea demersului ideologic veniseră legendele, folclorul, arhetipurile, istoria.

Cît privește Casa de Habsburg -- care, începînd cu 1804, avea să poarte numele de Imperiul Austriac --, ea rămăsese o structură identitară plurală, gestionînd mulțimea comunităților religioase și lingvistice. Cum însă Romantismul a apărut mai înainte ca știința, rațiunea și Luminile să-și ducă opera la bun sfîrșit, și cum învecinata Prusie își descoperise vocația unificatoare sub impulsul înclinațiilor militare, misticismului romantic și teoriei așa-zisei „specificității”, ea s-a erijat în marele exemplu al culturii identitare. Sub influența Prusiei s-a născut o ideologie sentimentală, furtunoasă și nesigură, un monoculturalism pe care îl vor prefera toate elitele popoarelor Europei Centrale și de Sud-Est, abandonînd orientările caracteristice imperiilor din care încă făceau parte. Acestei ideologii și acestui monoculturalism îi va fi tributară și intelectualitatea română din

⁵ Cu alte cuvinte, pentru perioada în discuție, nu e vorba de o identitate națională, ci de un civism în care elementul central era loialitatea față de împărăție. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, problema identitară va reveni în prim plan. Reconceptualizarea temei identitare se va observa o dată cu asimilarea noțiunii de etnocultură, moment ce a condus la redefinirea statutului social-economic și politico-administrativ al grupurilor care populau Imperiul.

Transilvania aflată în primele decenii ale secolului al XIX-lea în faza definirii propriei identități colective.

Geneza României moderne

Cît privește Moldova și Valahia, izvoarele culturale franceze au fost acelea care au influențat procesul de formare al statalității moderne. Franța a jucat un rol-cheie în construcția statului modern românesc, respectiv, în recunoașterea internațională a acestuia la 1859 și la 1918. Este știut însă că Marea Revoluție Franceză s-a preocupat de extensia socială a națiunii, de recunoașterea drepturilor juridice și civice ale fiecărui individ, de promovarea libertății și egalității, ceea ce a contribuit la formularea, explicarea și asumarea cultural-juridică a noțiunii de cetățenie. *Citoyenneté* a fost conceptul-cheie în jurul căruia s-a coagulat identitatea social-politică, adică națiunea franceză modernă și contemporană. Deoarece limba franceză a fost relativ repede și bine însușită de elitele românești, s-a răspândit opinia conform căreia România e o țară francofonă, Bucureștiul e "micul Paris", iar identitatea națională e una îndatorată modelului francez⁶. Într-adevăr, mesajele Revoluției Franceze au avut un oarecare ecou în Principatele Române, motivând dorința elitelor de a înnoi sistemul politic. În contextul în care o mare parte a intelighenței române a studiat la Paris, iar Franța a contribuit la recunoașterea internațională a Unirii Principatelor, firesc era ca România să preia de la aceasta legislații, construcții instituționale, principii filozofico-pedagogice și cultura identității statal-politice. De ce nu s-a întâmplat astfel? De ce națiunea română nu a devenit una civică, aidoma celei franceze? De ce colectivitatea română a fost și mai e definită prin noțiunile de neam, popor, etnie, termeni ce trimit la istorie, tradiție și cultură și nu prin acelea de emancipare, libertate individuală, egalitate socială -- ca în cazul

⁶ Patriotismul francez promovat prin *jus solis* (dreptul pământului) diferă din punct de vedere conceptual de acela german promovat prin *jus sanguinis* (dreptul sîngelui). Cultura germană a epocii revoluționare a fost atrasă mai ales de formarea conștiinței colective și nu de formarea conștiinței individuale. Preferința pentru conceptele de *Volk* (popor, în sensul de etnie) și *Sprache* (limbă) în locul aceluia de *Bürger* poate fi explicată și grație procesului de inversare a valorilor ce definesc identitatea națională. Diferența conceptuală a conferit înțelesuri distincte ideii de națiune: Franța va include, respectiv, va asimila alteritățile (minoritățile) de orice fel; Prusia se va delimita de ele. Diferențele de abordare a problemei identitare explică marile conflicte dintre cele două națiuni, războiul franco-prusac din anii 1870-1871, primul și al doilea război mondial. În temeiul limbajelor lor identitar-politice, Prusia, respectiv, Germania și Franța se exclud reciproc în perioada 1870-1945. Centralismul promovat de Franța și preluat de gândirea politică și administrativă a României (dar și de celelalte state naționale din Europa de sud-est constituite în secolul al XIX-lea) este doar un element din complicata construcție statală din zonă. Analizînd fundamentele conștiinței identitare românești, vom constata că ele sînt inspirate mai ales de germani (exemplul conceptelor de popor și limbă), la care se ratașează valorile culturale și administrative ale *millet*-ului otoman, în care identitatea e conferită de comunitatea religioasă. De aici derivă importanța cunoașterii sensurilor atribuite de fiecare limbă conceptelor fundamentale formatoare ale identității moderne. V. Victor Neumann, *Neam, Popor sau Națiune? Despre identitățile politice europene*, Editura Curtea Veche, ediția a II-a, București, 2005, pp. 13-46; 47-84; 147-180.

Franței? De ce națiunea română e o națiune culturală și nu o națiune a cetățenilor, așa cum e cea franceză? De ce un segment social reprezentând majoritatea României a fost ignorat sau exclus de la treburile publice? Cum se explică absența binelui de obște din idealurile și comportamentele intelectuale și politice românești? Dar complexele de superioritate ori inferioritate față de „străin”, față de „celălalt”?

Modernizarea românească privea mai ales elitele și mai puțin masa populației. Chiar și modul de a gândi al vîrfurilor culturale și politice era rareori similar celui occidental. Reformele europene au coabitat pe tot parcursul secolului al XIX-lea cu practicile vechii administrații. Justiția combina legile inspirate de reformele iluministe occidentale cu recomandările derivînd din textele religioase. Cultura politică a pașoptiștilor români substituia noțiunile fundamentale de libertate și egalitate promovate de Marea Revoluție Franceză cu acelea de „dreptate” și „frăție”⁷. Libertatea presupunea formarea calităților individului, autoconducere, responsabilitate, capacitatea de a reflecta și de a decide. În locul unei culturi individuale bazate pe libertate în sensul conferit noțiunii de cultura iluminist-occidentală, gîndirea politică românească a preferat vechea cultură colectivă sau, în cel mai fericit caz, orientarea ambivalentă. În felul acesta, ea și-a diminuat șansele unei rapide și eficiente modernizări sociale. Inspirată de biserica bizantină, cultura colectivă a amînat participarea celor mulți la treburile publice.

Absența contractului social, inexistența opțiunii politico-economice alternative, ordonarea vieții în funcție de tradițiile colectivității și nu în funcție de alegerile individuale au întîrziat modernizarea și integrarea europeană a societății românești⁸. Formarea gîndirii politice utile modernizării și promovării democrației era aproape imposibil de imaginat în contextul în care România avusese pînă la mijlocul veacului al XX-lea o populație majoritar rurală, exclusă de la treburile publice. În epoca formării statului național, idealul vechii boierimi se exprima prin dorința acesteia de a-și trimite copiii la studii în Occident și de a-și păstra influența asupra noii clase politice. Purtînd însemnele unei distincții față de majoritatea locuitorilor țării, noua elită va formula programele politice pașoptiste și postpașoptiste în acord cu propriile viziuni și cu interesele familiilor din care provenea. Ea avea să reprezinte o categorie socială familiarizată cu valorile occidentale, una care va cocheta cu ideea de Europa și cu promovarea principiilor europene în cultura română. Aceeași elită va încerca să adapteze mesajele Vestului la condițiile Estului, evitînd o despărțire bruscă de Vechiul Regim. Ea va motiva ignorarea drepturilor individuale prin subsumarea intereselor

⁷ Vezi observația la Daniel Barbu, *Bizanț contra Bizanț*, Editura Nemira, București, 2001, pp. 268-269.

⁸ Daniel Barbu, *op.cit.*, p. 268.

particulare idealului colectiv, iar pe acesta din urmă îl va defini drept ideal național.

Pe de altă parte, prin comportamentul ei, amintita elită ne invită să vedem cum anume și-au făcut loc în viața publică delimitările pe criterii sociale, cultural-religioase și economice; de ce țărănimea României nu a beneficiat de o instrucție alternativă, de una necesară emancipării; de ce societatea oamenilor simpli nu a avut la îndemână o justiție corectă, respectiv, de ce nu a funcționat o egalitate a cetățenilor în fața legii; de ce pe parcursul unui secol de la începutul modernizării a fost ignorată urbanizarea satului, instrucția în temeiul normelor civice, formarea limbajelor social-politice moderne și a conștiinței critice.

Într-unul din viitoarele răspunsuri privind locul României și genul relațiilor și înrudirilor ei cu Europa vor trebui luate în considerare diversitatea influențelor: bizantină, sud-slavă, turcă, rusă, austriacă, germană și franceză. Adică tot ceea ce a concurat la geneza unei culturi identitare cu vocație creativă. Situarea românilor între Orient și Occident a contribuit la geneza unor valoroase opere literare, artistice, științifice și chiar a unor curente de avangardă pentru cultura Europei și pentru cultura universală. Pe de altă parte, multiplele influențe invocate au creat ambivalențe ce se puteau regăsi într-una și aceeași idee națională, dar și categorii sociale și culturi comunitare situate la poli opuși, împiedicând adaptarea României la standardele identitar-politice ale Europei.

Contradicțiile dintre ortodocși și greco-catolici, dintre creștini și evrei, dintre români și maghiari au izvorât nu numai din insuficiența deschidere spre alteritate, ci și din neînțelegerea bogăției vieții spirituale și culturale locale, din limitările autoimpuse de cultura națională coagulată în jurul unui singur grup etnic și a unei singure confesiuni religioase. De exemplu, interzicerea Bisericii Greco-Catolice în anii comunismului nu e doar consecința regimului totalitar instaurat de Moscova, ci și urmarea unei îndelungate polemici interconfesionale și a unei marginalizări a acestei biserici minoritare în perioada interbelică de către intelighenția română laică și religioasă ori de majoritatea societății. Parțial, așa s-au motivat și înstăpînit unele dintre polemicele dramatice, din ideologiile extreme și din partizanatele comunitare. Desprinderea de vechiul habitat a generat numeroase *ambivalențe*, dar ele nu au fost exploatate în favoarea societății în ansamblul său ori nu au fost asumate cu scopul ieșirii de sub servituțile comunitariste. Ceea ce atrage atenția celui interesat de diagnosticarea României moderne este faptul că amalgamul de valori dintr-un stat situat între Orient și Occident nu a presupus, cum ar fi fost firesc, deschidere spre alteritate, formarea personalității individului, recunoașterea diversităților regionale, sociale, lingvistice și religioase.

Conservarea elementelor medievale în administrație și asimilarea superficială a modelelor culturale ale Occidentului modern au condus la o stare de tensiune. O demonstrează punerea laolaltă a două seturi de valori adesea incompatibile. Relațiile de supușenie oriental-medievale nu s-au putut

armoniza cu normele civice ale lumii moderne, așa cum au fost definite acestea în epoca Renașterii și Reformei. Construcția conștiinței colective românești trebuie urmărită începând cu secolul al XVIII-lea, deși națiunea în sens de statalitate debutează abia la 1859, reconfigurându-se și îmbogățindu-se prin unirea Transilvaniei, Banatului, Basarabiei și Bucovinei cu Vechiul Regat în 1918. Când explicăm geneza și evoluția României moderne trebuie să avem în vedere faptul că formarea conștiinței naționale se petrece în Transilvania secolului al XVIII-lea, unde cadrul politic, administrativ, religios și pedagogic a fost creat de Habsburgi și era mai avansat decât acela creat de turci; că emanciparea socială și mai apoi națională inițiată de românii greco-catolici din Transilvania avusese loc într-un moment în care Moldova și Valahia erau conduse de domni fanarioți, o “burghezie greacă și ortodoxă din Istanbul”, “deplin integrată în lumea musulmano-otomană” și care își exprimase rezerva în legătură cu obținerea independenței Principatelor față de Turcia⁹.

Potrivit observației istoricului I. Tóth Zoltán¹⁰, predecesori precum Dimitrie Cantemir nu întrezăriseră rostul politic al romanității, invocarea ei neputând influența „pravoslavnicile interese bizantine ale Petersburgului”. Așa se explică de ce apariția mișcărilor politice românești se petrece în Transilvania și de ce aceasta are loc mai ales ca urmare a inițiativelor religioase, educative și instituționale ale Vienei. Teoria daco-romană apare într-un cadru administrativ permisiv (acela creat de Habsburgi), fiind formulată în scopul propagării și trezirii conștiinței apartenenței românilor la același grup cultural-lingvistic. Mai târziu, respectiva teorie a fost folosită pentru afirmarea ideii etnonaționale. Exprimată grație intelectualilor Școlii ardeleni, ea se va răspîndi dincolo de Carpați și va juca în secolul al XIX-lea un rol politic în eliberarea Moldovei și Valahiei de sub stăpînirea turco-fanariotă¹¹.

⁹ Andrea Ricardi, *Mediterranean*, Versiunea în limba română de Ștefan Nicolae, Editura Universalia, București, 1999, p.21. Să reținem că influența culturală neoeleenă a fost covârșitoare în mediile intelectuale, politice și școlare din Principate.

¹⁰ I. Toth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean (1697-1792)*, traducere din limba maghiară de Maria Someșan, Editura Pythagora, București, 2001.

¹¹ Comunitățile din Transilvania secolului al XVIII-lea reprezentau grupuri confesionale (catolice, greco-catolice, ortodoxe, protestante sau mozaice) și lingvistice (român, german, maghiar). În ceea ce-i privește pe români, ei erau greco-catolici sau ortodocși. Prin intermediul greco-catolicismului pătrund foarte multe din ideile europene. Inochentie Micu-Klein într-o primă fază, apoi discipolii săi în scaunul episcopal (greco-catolic) de la Blaj, precum și membrii Școlii ardeleni au fost promotorii ideii identitare românești. Ei profită de cadrul creat de Habsburgi și frecventează școlile de la Buda, Viena, Göttingen, Lemberg, Leipzig, Halle. Ceea ce e interesant în cazul lor este că se despart de orientarea pluralistă a Vienei și aspiră la autodefinire prin etnocultură. Își însușesc ideea prusacă de *Völkischekultur*; asimilează câteva repere din opera lui August Ludwig Schlözer și, mai târziu, multe din aceea a lui Johann Gottfried Herder, punându-le în relație cu ideea de recunoaștere a drepturilor comunității românești din Transilvania. Problema egalității în drepturi cu celelalte confesiuni și comunități devenise cea mai de seamă dintre ideile politice ale Școlii ardeleni. Nu fusese vorba de ideea de națiune în sensul folosit de gândirea politică a secolului al XIX-lea, de națiunea statală, ci de o

Transilvănenii diseminează modelul central-european, dar demersul lor contribuie la multiplicarea ambivalențelor culturale românești. Ei provin – mă refer la transilvănenii iluminați-romantici ai sfârșitului de secol al XVIII-lea și ai începutului de secol al XIX-lea -- dintr-o lume așezată cu fața spre Occident, din mediile greco-catolice, subordonate Bisericii Romei. Atunci când trec Carpații, ei se înserează într-o lume încă mult îndatorată Orientului. Într-un asemenea context de mobilități și amalgamări de orientări intelectuale se produce cea dintâi ruptură de modul de viață medieval, de tipul de relații social-politice dominante în Europa de Sud-Est. Florian Aaron înființează școala românească de la Golești și scrie o istorie a Țării Rumânești¹² în trei volume (1836-1839). Gheorghe Lazăr transformă școala de la Sfântul Sava dintr-una grecească într-una românească. Ioan Maiorescu, Alexandru Papiu Ilarian, August Treboniu Laurian, Simion Bărnuțiu, Eftimie Murgu acordă interes formării conștiinței identitare colective și se preocupă de educația etno-națională, văzută ca reper ideologic fundamental al viitoarei națiuni române.

Arderea etapelor are numeroase consecințe, faste și nefaste. Ea prilejuiește o importantă orientare pro-occidentală, dar și inventarea națiunii organice, a unui identitarism îngust în care nu se va regăsi bogăția de grupuri culturale și confesionale care au coabitat sute de ani cu românii. În pofida simplificării teoriei identitare, ambivalențele supraviețuiesc. În noul context al mișcărilor de emancipare din Europa de Sud-Est, ideea de comunitate etnonațională se va întâlni cu cea religioasă ortodoxă, generând o gândire politică în care statul și Biserica interferează și, în anumite momente, au opțiuni ideologice identice. Această formulă identitară¹³ este, în termenii mei, națiunea politico-religioasă. În cazul românesc, întâlnirea dintre stat și Biserică, dintre politică și religie va ieși în evidență după ce se petrece amalgamarea ideologiei transilvănenilor cu aceea bizantino-moldo-valahă.

conștiință comunitară bazată pe limbă, istorie, continuitate și în care era vizibil efortul elitelor în direcția emancipării masei românilor și în identificarea propriei familii prin diferențe de natură istorico-lingvistică și religioasă. Spre deosebire de Transilvania, forma statală din regiunile extrapartice era de inspirație bizantino-turcă și rusească, ceea ce explică diferențele de orientare culturală și politică, valabile pînă în deceniile celei dintâi modernizări.

¹² *Idee răpede de istoria Țării Rumânești.*

¹³ Liderii Bisericii Ortodoxe de la Constantinopol s-au opus definiții Bisericii pe criterii etnice ori asocierii ei unei națiuni anume. Marele Conciliu local al Constantinopolului din 1872 răspunde naționalismului, condamnându-l ca filețism: „Filețismul, adică distincția ce se bazează pe originea etnică și limbă și pe revendicarea sau exercitarea unor drepturi exclusive din partea unor indivizi sau grupuri de oameni din aceeași țară... poate avea un anumit fundament în statele seculare, dar este străină propriului nostru ordin. În biserica creștină, care este o comuniune concepută de capul și întemeietorul ei să cuprindă toate națiunile într-o singură frățietate, filețismul este ceva străin și absolut de neînțeles. Înființarea, în același loc, a unor biserici speciale bazate pe rasă, deschise numai credincioșilor din aceeași etnie, excluzându-i pe cei din alte etnii, și conduse doar de pastori din același neam, așa cum pretind adeptii filețismului, așa ceva este o întimplare fără precedent”. Apud Andrea Ricardi, *Mediterana*, pp.68-69.

Matricea spirituală a poporului român și europeanizarea

În pofida eforturilor intelectuale, moștenirile de proveniență orientală au supraviețuit în toate compartimentele vieții sociale și politice ale României. De înnoire vor beneficia statul, în sensul reformelor propuse de un segment social poziționat la vîrf. Intelectualii și politicienii care au studiat în Occident s-au întors cu programe moderne, cu idei generoase, cu invenții tehnice de valoare. Uneori, ei au transpus în realitate tehnologiile Apusului, au construit poduri, căi ferate, drumuri, bănci, școli. Alteori, doar au imitat o lume cu valori diferite de acelea ale Estului. Trebuie totuși să recunoaștem că societatea românească de la 1848¹⁴ nu era comparabilă cu aceea franceză. Sau, Bucureștiul secolului al XIX-lea ori acela al anilor interbelici nu era aidoma Parisului. Similitudinile – atîtea cîte s-au conturat în repetatele etape ale modernizării, în momentele de autentic progres -- nu au condus la echivalarea valorilor social-culturale și politice profesate în cele două spații.

Mulți dintre pașoptiști și-au schimbat discursul în deceniile următoare mișcărilor revoluționare. Ei l-au adaptat necesităților interne. Dinamica politică i-a obligat să pună accentul pe ideologie spre a avea acordul facil al populației. De aici și tendința de a perpetua constrîngerile comunitariste și a neglija emanciparea individului. Totuși, prin mijlocirea ideologiei etno-naționale s-a coagulat, atît cît era posibil, o conștiință politică. În condițiile în care proiectul social modern nu debutase încă, șansele dezvoltării economice și ale formării clasei de mijloc au rămas în mîinile unui grup restrîns de oameni provenind din vechile familii de boieri. Astfel s-au selectat noii lideri politici ai țării, ei contribuind atît la unirea Moldovei cu Valahia, cît și la unirea Transilvaniei, Banatului, Bucovinei și Basarabiei cu Vechiului Regat al României. A fost o mare și certă reușită. Chiar dacă numai elita acționase în cunoștință de cauză, beneficiul s-a văzut în geneza și funcționarea statului care, începînd cu 1859 și continuînd cu 1918, se va poziționa în raza de influență a Occidentului. Franța și Anglia recunosc România, fiind interesate să-și asigure un punct strategic în zonele mediană și sud-orientală ale Europei. La rîndul său, statul român are ocazia să-și afirme opțiunile politice pentru independența față de turci și pentru unirea tuturor regiunilor locuite de propriul popor.

Văzută prin prisma retardărilor, lumea românească e una care nu părăsește întrutotul trecutul în favoarea viitorului, una ce poartă cu sine nostalgia tradițiilor, ideologia continuității, care uneori se raportează rațional la istorie, iar alteori, sentimental. Adevărul este că – o vedem și astăzi în felul în care s-au structurat partidele politice din

¹⁴ Punctul 13 din Proclamația de la Islaz -- împrăștierea țăranilor -- fusese singura revendicare atractivă pentru masa de ascultători ai lui Ioan Heliade Rădulescu adunată pe Cîmpia de la Islaz.

România --, istoria a fost folosită adesea ca instrument de propagandă și nu ca reper pentru gândirea proiectelor de viitor. Spre deosebire de segmentul elitelor, care aduce contribuții importante întru recunoașterea europenității românilor, așa cum e cazul acelor reprezentate de Titu Maiorescu și Eugen Lovinescu, alte grupuri reprezentative consideră Europa o formă străină ce nu intră în rezonanță cu „matricea spirituală” a poporului român. Respingerea ideii europenizării României a fost un reflex de apărare, de conservare a vechiului habitat, a vechii paradigme culturale potrivit căreia *comunitatea, noi, națiunea*, se află întotdeauna mai presus decât individul.

Regândirea ideilor politice în funcție de integrarea europeană a României a fost privită cu suspiciune. Adesea, a fost respinsă cu argumentul etnocentric-naționalist sau cu acela derivat din așa-zisa nepotrivire a lumii ortodoxe cu aspirațiile culturale și formele de viață occidentale. Nichifor Crainic și Nae Ionescu invocau izvoarele rurale, ideologia mistică, dimensiunea creatoare și înțelepciunea lumii sătești ca repere fundamentale ale identității românești. Potrivit lor, românitatea s-a născut la sat, iar trăsăturile ei descriu și reflectă eternitatea. În vreme ce clasa politică a refuzat să găsească alternativele la sărăcie și la modul de viață medieval al satelor, intelectualii s-au complăcut în a constata incompatibilitatea vieții românilor cu cea a europenilor din Vest. A fost o competiție închisă, din care nu au rezultat soluții. Așa se face că marea masă de țărani a României nu a fost nicicând pregătită să intre în modernitate. Legăturile între straturile sociale au rămas în continuare slabe, iar rupturile au fost numeroase. De acestea din urmă avea să profite doar clasa politică, birocrațiile economică și administrativă. Cei mai populari dintre intelectualii anilor interbelici nu vedeau cu ochi buni emanciparea masei, unul din motive fiind tocmai dorința conservării privilegiilor. În locul căutării alternativelor la vechiul stil de viață oriental, intelectualii reveniseră la organicismul național romantic. În loc să admită însușirea codurilor culturale europene, ceea ce ar fi condus la reconstruirea reflexelor comportamentale, mulți dintre ei s-au mulțumit să reproducă necritic ideile lui Oswald Spengler privind “declinul Occidentului”¹⁵.

În sfârșit, ca urmare a influenței masive și continue a Bisericii în construcția mentalului colectiv, opțiunile românești privind integrarea europeană au fost întârziate. Aidoma altor culturi est-central și sud-est europene, în cultura română lecția iluministă nu a fost învățată pînă la capăt. Științele și tehnicile de lucru au fost însușite prin amalgamarea lor cu idealuri și practici mistice. Discursul rațional și mistica religioasă s-au suprapus adesea. Prin naționalizarea religiei ortodoxe, s-a schimbat

¹⁵ Oswald Spengler, *Declinul Occidentului*, traducere de Ioan Lascu, Editura Beladi, Craiova, 1996.

menirea inițială a Bisericii. Dintr-o instituție religioasă, Biserica a devenit una de propagandă a aspirațiilor etnonaționale. Așa s-a născut una din confuziile vieții publice. În Balcani, în momentul în care debuta epoca modernă, s-a proclamat și autocefalia Bisericilor Ortodoxe ale Greciei, Serbiei, României, Bulgariei etc. Suprapunerea mesajelor Bisericii cu acelea ale națiunii a configurat altfel mentalitățile în Est decât în Vest, unde Biserica și statul reprezintă entități separate. Este adevărat că izvoarele cultural-religioase sînt prețioase și ele pot și trebuie să fie un reper. Ele nu exclud însă înțelegerea existenței dublului discurs, religios și intelectual laic; nu exclud distincțiile dintre revelație și aranjarea lucrurilor materiale ori viața cotidiană în temeiul informației și al pragmatismului organizatoric. Cultura, școala și intelectualitatea României au omis definirea rigurosă exactă a valorilor laice și religioase. În schimb, le-au imprimat înțelesuri amalgamate.

Aprofundarea principiilor iluministe?

Ralf Dahrendorf¹⁶ a remarcat faptul că există o mare problemă în Europa de Est, una ce supraviețuiește după 1989 și arată că în amintitul areal nu s-au asimilat îndeajuns principiile iluministe. Într-adevăr, la o analiză mai atentă, observăm debilitatea discursului rațional-științific, puținătatea ideilor cosmopolite, insuficient de articulată conștiința critică. Europa de Est nu pare suficient de familiarizată cu instituțiile Vestului și, în unele cazuri, cu normele civismului practicate de acesta. Nici rigoarea juridică și gândirea politică eliberată de prejudecăți și de fantezii mistice nu sînt suficient de credibile. În societăți precum cea a României, în care masa populației nu s-a format în sensul culturii sociale, juridice și administrative europene, rolul politicului și al mediilor rămîne esențial în multiplicarea informației utile individului, în educație și reforma mentalităților colective. Înnoirea modelului cultural depinde de educatori. Ei simbolizează segmentul ce poate înlocui discursul tradiționalist cu valori precum: toleranța, civismul, progresul. Aceasta pentru că amintitele idei de sorginte iluministă au contribuit la formarea culturii individuale, la afirmarea unui concept privind relațiile dintre oameni și dintre state. Iluminismul nu reprezintă o opțiune culturală potrivnică credinței. În schimb, el conține acel ceva ce nu a fost îndeajuns asimilat în culturile Europei Est-Centrale și de Sud-Est: el reprezintă în primul rînd o metodă de cunoaștere a oamenilor și lucrurilor, o construcție pentru care primordială este cunoașterea întemeiată pe analiza critică-rațională. Recuperarea crucialei sale moșteniri va ajuta Europa de Est, implicit și România, să-și descopere și să-și valorifice bogăția de valori născută din propriile ambivalențe.

¹⁶ Cf. Ralf Dahrendorf, *După 1989. Morală, revoluție și societate civilă*, traducere de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 2001.

